

Makale Bilgisi**Makale Geliş Tarihi:** 13.11.2020**Makale Kabul Tarihi:** 13.04.2021**MÖ. II. YÜZYILDA DOĞU'DAKİ SÜPER GÜÇ: PARTHLAR***

Serhat Pir TOSUN**

ÖZ

Parth Devleti MÖ 239/238 yılında Arsaces tarafından kurulsa da MÖ 165 yılında I. Mithridates'in başa geçmesiyle birlikte İmparatorluk haline gelmiştir. Kısa sürede İmparatorluğa geçiş süreci birkaç sebeple açıklanabilir. I. Mithridates ve II. Mithridates dönemlerinde Parthlar sınırlarını oldukça genişletmiştir. Selevkos idaresinin Mesopotamia ve Syria topraklarında azalmasıyla birlikte Parthlar bölgede egemen güç olmuş ve Armenia ile temaslar kurmuştur. Parthların bu şekilde genişlemesi Roma'nın da dikkatini çektiği için bu ittifak daha sonra Roma-Parth savaşlarının temelini oluşturmuştur. Parthlar doğuda İskit topraklarını ele geçirmesiyle birlikte, antik kaynaklarda Roma'ya denk bir güç olarak yansıtılmıştır. Bu yüzden imparatorluk döneminde Parthlar, doğuda başat siyasi aktör olarak da göze çarpmaktadır. Çin İmparatoru Wu, II. Mithridates ile hem ticari bir anlaşma imzalamış hem de Hsiung-nu tehlikesine karşı ittifak yapmıştır. Dolayısıyla Parthların Mesopotamia'da ve Syria'da egemen güç olması Yakın Doğu'da birçok devletin kaderini değiştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yakın Doğu, Parthlar, Mithridates, Mezopotamya, Syria.

* Bu makale "Antik Çağ'da Doğu-Batı Mücadelesi Kapsamında Roma-Part İlişkileri" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, serhatpirtosun@munzur.edu.tr, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4025-1667>.

IN THE SECOND CENTURY B.C. SUPERPOWER IN NEAR EAST: THE PARTHIANS

ABSTRACT

Although the Parthian State was founded by Arsaces in 239/238 BC, it became an Empire in 165/164 BC when Mithridates I came to power. The formation of the Empire in a very short time can be explained by several reasons. During the reigns of Mithridates the First and Mithridates the Second the Parthians greatly expanded their borders. With the decline of the Seleucid rule in Mesopotamia and Syria, the Parthians consolidated those areas and approached Armenia politically. This alliance later formed the basis of the Roman-Parthians wars because this expansion of the Parthians also attracted the attention of Rome. The conquest of Scythia territory by Parthians was referred to ancient sources as a power equivalent to Rome. Moreover, during the imperial period, the Parthians also stand out as the dominant political actor in the East. Even the Chinese Emperor Wu both signed an trade agreement with Mithridates the second and made an alliance against the Hsiung-nu danger. Therefore, the Parthians being the dominant power in Mesopotamia and Syria changed the destiny of many states in the Near East.

Keywords: Near East, Parthians, Mithridates, Mesopotamia, Syria.

GİRİŞ

MÖ 239/38 – MS 224 yılları arasında Yakın Doğu'da güçlü bir devlet olarak karşımıza çıkan Parthların kökeni eskiye dayanmaktadır. Göçebe toplulukların maddi kalıntı bırakma sorunu Parthlar için de geçerlidir. Bu yüzden Parthların kökenlerini araştırma konusunda ciddi engeller bulunmaktadır. Dolayısıyla Parthlar hakkında antik yazarların aktardığı bilgileri dikkate almak zorundayız. Antik yazarlar eserlerinde Parthların siyasi tarihinden ziyade Roma ile olan ilişkilerinden bahsetmiştir. Parthlar hakkında bilgi edinebileceğimiz kaynakların başında MÖ V. yüzyılda yaşayan Herodotos (MÖ 484-425) gelir. Herodotos, *Historiai* adlı eserinde Parthların kökenleri ve Dahae konfederasyonu hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Herodotos, Parthlarda da önemli bir dini/siyasi figür olan Magiler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Amaseialı ünlü coğrafyacı Strabon, *Geographika* adlı eserinde Parthların kökeni ve siyasi tarihine ilişkin bilgi vermektedir. Devletin kurucusu Arsaces'in (MÖ 239/238-211) kökeni hakkındaki birtakım bilgiler Strabon'a aittir. Iustinus ise *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* adlı eserinde Parthlar hakkında detaylı bilgi vermese de Parthların iç siyaseti ve Roma ile olan ilişkilerini aktarmıştır.

İskenderiyeli tarihçi Appianos, *Romaika* adlı eserinde MÖ III. yüzyılda Yakın Doğu'nun siyasi yapısı hakkında birçok önemli konuya değinmiştir. Ptolemaios Krallığı'nın Mesopotamia işgalini ve II. Seleucus Kallinikos ve Antiochus Hierax arasında yaşanan iç savaşı Appianos'dan takip edebiliriz. Parthlar hakkında bilgi veren antik yazarlardan bir diğeri ise Flavius Arrianus'dur. MS II. yüzyılın önemli yazarlarından Arrianus hem proconsul (=ἀνθύπατος) hem de Kappadokia Valisi (*Legatus Augusti pro praetore* = πρεσβεύτης καὶ ἀντιστρατηγός) olarak görev yapmıştır (Sarıkaya, 2013: 330). Arrianus *Parthika* adlı eserinde, Roma İmparatoru Traianus'un, Parthlarla yaptığı savaşları anlatmaktadır. Fragmanlar halinde bulunan bu eser Parthların kökeni ve Roma ile olan savaşlarına kadar birçok önemli konuya değinmektedir.

Parth devletinin kurulduğu bölge olan Parthia hakkındaki ilk bilgiler ise Assur yazıtlarıdır. D. D. Luckenbill'in yayınlamış olduğu eserde Assur yazıtları incelenmiştir. Kral Esarhaddon ve Asurbanipal'in yazıtlarında Parthia coğrafyasının Assur dönemindeki konumu görülmektedir. Parthia hakkında bilgi veren bir diğerkaynak ise Pers yazıtlarıdır. Persler, MÖ 331 yılındaki Gaugamela Savaşı'na kadar Parthava/Parthyene/Parthia satraplığını kontrol altında tutmuştur. Dolayısıyla Pers yazıtları eyalet hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. R.G. Kent tarafından 1950 yılında yayınlanan eserde birçok Pers yazıtı incelenmiştir. Bu yazıtlardan I. Darius'un Nakş-i Rüstem ve Behistun yazıtında, Xerxes'in ise Persepolis'teki yazıtında Parthia hakkında bazı bilgiler edinmemiz mümkündür. Sâsânî döneminde, I. Şâhpur'un yazıtı da Parthların kökenlerine dair bilgiler vermektedir.

Parthların Kökenleri

Parthların kökenlerine dair antik yazarlar tarafından aktarılan bilgiler dikkate alınmalıdır. Strabon eserinde Hazar Denizi dolaylarında yaşayan Dahae Konfederasyonunun soy adlarının Aparni olduğunu belirtmektedir (Str. XI.7.1). MS II. yüzyıl yazarlarından Arrianus da *Parthika* adlı eserinde Parthların İskit kökenli olduğunu vurgulamaktadır (Arr.Fr.I.2). Iustinus ise Parthların İskit bölgesinden sürgün edildiği için *Parthi* isminin İskitçe "sürgün edilen" anlamına geldiğini söylemektedir (Iust. XLI.I.1-2). Iustinus'tan yola çıkacak olursak Parniler, belirli bir süre Oxus Nehri civarında yaşadıktan sonra bir takım iç karışıklıklardan dolayı sürgün edilmiş olabilir (Tosun, 2020: 7). Parthların kökenleri hakkındaki tartışmalara sadece antik yazarın gözüyle bakmak konuyu eksik bırakacaktır. Dolayısıyla Persçe metinlerin de göz önünde bulundurulması gerekir. Sâsânî İmparatoru I. Şâhpur'un yazıtında (=ŠKZ) Horasan bölgesinde *Abrenag* (Grekçe=Ἀβρηναχ, Partça= 'prynk)

adlı bir krallıktan bahsedilmektedir. Buradaki Abrenag terimi Aparnileri nitelendirmektedir. Ayrıca Orta Persçe metinlerinde geçen *Abaršahr* terimi de Abrenag'ı karşılamaktadır (Sprengling, 1940: 399; Olbrycht, 2019: 162). Parthlar ise kendilerinin *Eşk* soyundan geldiklerine inandıkları için kendilerine *Eşkanian* (*Eşkanlılar*) ismini vermişlerdir (Wiesehöfer, 2002: 15; Pourshariati, 2008: 20; Altıngök, 2015: 40).

Parnilerin Yakın Doğu'daki önemini açıklamak için Parnilerin yaşadığı coğrafya ve içinde buldukları siyasi topluluktan bahsetmek gerekmektedir. Parniler, Dahae Konfederasyonunun bir üyesidir ve konfederasyon *Aparni*, *Xantii* ve *Pissuri* olarak üç kabileye ayrılmaktadır (Str. XI.8.2; Olbrycht, 2003: 71; Katouzian, 2010: 41; Gregoratti, 2017: 127). Birçok antik kaynakta adı geçen Dahae Konfederasyonundan, Pers Kralı Xerxes'in (MÖ 486-465) yazıtında Daeva şeklinde bahsedilmektedir (Kent, 195: 151; Bivar, 2006: 26-27). Ayrıca Parniler, konfederasyonun en güçlü kabilesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Olbrycht, 2019: 162). Ancak konfederasyonun göçebe olmasından dolayı Parnilerin yaşadığı bölgeyi tam olarak tespit edebilmek mümkün değildir. Fakat bu konuda hakkında çeşitli görüşler vardır. Strabon'a göre Dahae Konfederasyonu, Hazar Denizi'nin dolaylarında yaşarken, kimi araştırmacılara göre de Dahae Konfederasyonu Ahemeniş Krallığı'nın (=هخامنشیان) Persis Eyaleti'nde yaşıyordu (Str. XI.7.1; Olshausen, 2004: 39). Hatta son yapılan araştırmalarda Parnilerin Türkmenistan'ın batısında yaşadığı da belirtilmektedir (Overtoom, 2020: 77).

Devletin kuruluşundan önce Parnilerin göç ettikleri Parthava/Parthyene coğrafyasını da incelemek gerekir. Parthava/Parthyene bölgesi hakkındaki ilk bilgiler Assur kaynaklarına dayanmaktadır. Assur yazıtlarında Kral Esarhaddon'un (MÖ 681-669) Hazar coğrafyasına büyük bir sefer düzenlediği ve Partukka ile Partakka yöneticilerini esir aldığı belirtilmektedir¹ (Luckenbill, 1927: 208, 215). Ayrıca yazıtlarda geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu yöneticiler bazı ağır şartları da kabul etmek zorunda kalmıştır (Luckenbill, 1927: 222). Assur döneminde bölgenin bu şekilde adlandırılması bölgede bu isimle yaşayan bir topluluğun varlığına işaret ediyor olabilir (Tosun, 2020: 8-9). Hazar Denizi'nin güney kısmında Kopet ve Binalud Dağları tarafından çevrelenen Parthava bölgesinin doğusunda Baktria ve Aria, güneyinde Persis, batısında ise Media bölgesi bulunmaktadır (Bryce ve Birkett-Rees, 2006: 269; Wiesehöfer, 2007: 572). Pers Kralı Kyros döneminde satraplık olarak organize edilen Parthia, I. Darius'un Nakş-i Rüstem'deki yazıtında haraç veren satraplıklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Khurt, 2017: 395; Kent, 1950: 137-138; Brosius, 2006: 49).

¹ "...Atalarımın ele geçiremediği, hatta ayak bile basamadığı Partakka reisi Uppis'e, Partukka reisi Zanasana'ya ve Urakazabarna reisi Ramateia'ya Assur'un kudretini ve korkusunu gösterdim. (Luckenbill, 1927: 208, 215).

Makedon Kralı III. Alexandros'un (=Büyük İskender) Perslerin Hellas'ta yaptıklarının intikamını almak için MÖ 334 yılında başlattığı Asya Seferi, Pers coğrafyasını derinden etkilemiştir. Pers Krallığı'nın yıkılmasına sebep olan Gaugamela Savaşı'ndan sonra ise Kral III. Darius, Thara adındaki bir Parni köyüne sığınmıştır (Iust.XI.15). Büyük İskender, savaştan sonra Pers coğrafyasında birtakım düzenlemeler yapmış ve ele geçirilen Parthava satraplığını Hyrcania (=Cürcan) ile birleştirilmiştir (Debevoise, 1938: 7; Altıngök, 2015: 39). MÖ 323 yılında Büyük İskender'in ani ölümüyle birlikte Helenistik Orta Doğu'da yeni bir dönem başlamış, *Diodokhoi* olarak adlandırılan bu dönemde yaşanan gelişmelerden Parthava da etkilenmiştir. Bu dönemde Selevkos hakimiyetine giren Parthava kısa bir süre sonra Parnilerin bağımsızlığını ilan edeceği eyalet olarak karşımıza çıkacaktır.

Parthlara dair incelenmesi gereken problemlerden biri de Parni göçebe lideri Arsaces'in (=Ashk) kökeni hakkındaki belirsizliktir. Strabon, bazılarının Baktrialı olduğunu söylemesine rağmen Arsaces'in İskit kökenli olduğunu belirtmektedir. Iustinus ise Arsaces'i kimliği belirsiz bir kişi olarak tanımlamaktadır. Arrianus da Arsaces ve Tridates (=Tridat/Tirdad) arasındaki ilişkiyi yorumlamaktadır. Arrianus'a göre Tridates, Arsaces'in kardeşidir (Arr.Fr.I.2). Hem Arsaces'in soyu hem de Tridates ile olan bağlantısı günümüzde hala tartışılmaktadır. Kimilerine göre Arsaces'in kökeni belirsiz, kimilerine göre de Arsaces'in kökenleri Turan'a dayanmaktadır (Str. XI.9.2-3; Iust. XLI.4.6; Schottky, 2003: 31; Altıngök, 2015: 38; Gregoratti, 2017: 127; Karatay, 2019: 41).

Mesopotamia'da Parth Egemenliği

Parniler, MÖ III. yüzyılda Helenistik Orta Doğu'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bir dönem Selevkos İmparatorluğu'nda paralı asker olarak görev yapan Parniler, devletin buhranlı dönemlerinden haberdar olmuştur. Dolayısıyla Parniler, MÖ III. yüzyıldaki karışıklıktan yararlanmaya çalışmıştır. Bu açıdan bakılacak olursa Arsaces ve Tridates önderliğindeki Parni göçebelerin MÖ 248/247 yılında isyan ederek Parthia Satrapı Andragoras'ı ortadan kaldırıp devleti kurduklarına dair birtakım görüşler bulunmaktadır (Debevoise, 1938: 9; Pourshariati, 2008: 19). Ancak bu konunun biraz aydınlatılması gerekmektedir. Öncelikle Parni göçebelerin hareketlerini anlayabilmek için Helenistik Orta Doğu'daki gelişmeleri incelemek gerekmektedir. Bu dönemde Selevkos İmparatorluğu'nun hem Ptolemaios Krallığı ile hem de iç karışıklıklarla uğraşması Parthların bağımsızlığını anlayabilmek için önemlidir. Ayrıca Parni göçebelerin Selevkos sınırına saldırıları MÖ 280 yılında başlamıştır. Arsaces önderliğindeki Parniler, MÖ 280 yılında Margiana (=Merv)

topraklarına başarısız bir saldırı gerçekleştirmiş, bunun üzerine Selevkoslar Demodamas önderliğindeki orduyla misilleme yaparak Arsaces'in Orta Asya'ya çekilmesini sağlamıştır (Overtoom, 2020: 80). Fakat Demodamas'ın bu seferi Parnilerin daha güçlü bir şekilde saldırmasına neden olmuştur. MÖ 248/247 yılında tekrar tarih sahnesine çıkan Parniler, kısa sürede güçlenmiş ve MÖ 239/238 yılında Selevkos Satrabı Andragoras'ı yenerek Parthia topraklarında bağımsızlığını ilan etmiştir (Wolski, 1966: 70; Olbrycht, 1999: 102; Brosius, 2006: 85; Overtoom, 2020: 84).² Ptolemaios Krallığı'nın MÖ 246 yılında Mesopotamia'yı işgal etmesi ve Selevkos İmparatoru II. Seleucus Kallinikos ile kardeşi Antiokhos Hierax arasında taht mücadelesinin yaşanması Parth devletinin kuruluşunu hızlandırmıştır (Strootman, 2018: 132-133; Overtoom, 2020: 75; Tosun, 2020: 15-16). Parni göçebeler Parthia bölgesini işgal edip devleti kurdukları için bu dönemden sonra kendilerinden Parth olarak bahsedilmektedir (Dabrowa, 2012: 168). Parth idari yapısı içinde pek çok güçlü aile bulunmaktaydı. Arsacid ailesi devleti kurduğu için hanedanın ismi de Arsacid olmuştur (Pourshariati, 2008: 20). Ayrıca Parthia Eyaleti, devletin kuruluş merkezi olmasından dolayı manevi bir öneme de sahiptir. Hatta eyaletin en önemli şehri Mithridakirt (=Nisa) daha sonra da önemini koruyarak Sâsânî Dönemi'nde Parthia topraklarındaki *Sahr-Ram Peroz* Eyaleti'nin merkezi olmuştur (Wiesehöfer, 2007: 572).

Parthların Helenistik Orta Doğu'da önemli bir güç haline gelmesi I. Mithridates (=Mehrdad/Mihrdad) dönemine denk gelmektedir. Parth Devleti MÖ 239/238 yılında Arsaces tarafından kurulsada yaptığı icraatlerden dolayı devletin gerçek kurucusu I. Mithridates (MÖ 165/164-138) olarak kabul edilmektedir (Schottky, 2006: 83; Bivar, 2006: 33; Katouzian, 2010: 41). Parth İmparatorluğu'nun yükselmesinde ve genişlemesinde önemli payı olan I. Mithridates, I. Priapatius'un (MÖ 191-176) oğludur. I. Priapatius hakkında 15 yıl boyunca tahtta kalması ve Mithridates ile Phraates (=Farhad) adında iki oğlu olması dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Debevoise, 1938: 18). I. Priapatius'tan sonra büyük oğlu I. Phraates, bir süre tahtta kalmış ve hükümdarlık ondan sonra I. Mithridates'e geçmiştir. I. Mithridates dönemi Yakın Doğu tarihi için oldukça önemlidir. Mesopotamia ve çevresindeki egemenliğin bu dönemde Helenistik Selevkoslardan Orta Asya kökenli Parthlara geçmesi bu önemi arttırmaktadır.

Parth tarihine ilişkin üzerine düşülmesi gereken konulardan bir tanesi de I. Mithridates'in tahta çıkış tarihiyle ilgilidir. Genel görüşe göre I. Mithridates, MÖ 171/170 yılında tahta çıkmıştır (Olbrycht, 1999: 102; Brosius, 2006: 86; Payaslian, 2007: 18;

² Arrianus, Arsaces ve Tridates'in Selevkos Satrabı Pherekles'e karşı isyan edip onu öldürdüğünü belirtmektedir (Arr.Fr.I.2).

Strootman, 2012: 24; Dabrowa, 2012: 169; Gregoratti, 2017: 127). Fakat MÖ II. yüzyılda Helenistik Orta Doğu'daki politik gelişmelere bakıldığında bu tarihin yanlış olduğu görülmektedir. Maccabes metinleri de bize bu açıdan önemli bilgiler sağlamaktadır. *Maccabes* metinlerine göre Selevkos İmparatoru IV. Antiochus, MÖ 166 yılında Jerusalem'den ayrılarak Parth seferine çıkmıştır (Macc.IV.18.7). Fakat I. Mithridates döneminde, Mithridates'in Antiochus ile karşılaştığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Üstelik yine Maccabes metinlerinde Antiochus'un Parthlara karşı yenilgisinden de bahsedilmektedir (Macc.V.8.1). Dolayısıyla bu konu günümüzde hala tartışılmaktadır. Son yapılan çalışmalara göre I. Mithridates'in Parth tahtına çıkışı için en uygun tarih MÖ 165/164 olmalıdır (Overtoom, 2020: 159).

Parthlar için Mesopotamia kritik bölge olarak karşımıza çıkar. Fakat Parthların doğudaki sınırları güvence altına almadan Selevkoslara karşı sefere çıkması mümkün değildi. Bu açıdan bakarsak Baktria'daki gelişmeler Parthlara avantaj sağlamıştır. Ancak geçmişe bakıldığında Baktria ve Parth devletleri arasında özellikle de MÖ III. yüzyılda sıkı ilişkilerin yaşandığını söylemek mümkündür. Baktria Kralı I. Diodotus'un ölümüyle birlikte tahta çıkan oğlu II. Diodotus, Parni göçebe lideri Arsaces ile barış ve ittifak anlaşması yapmıştı (Iust. XLI.4.9). Hatta Baktria Kralı II. Diodotus'un Parni isyanına destek verdiği dahi düşünülmektedir (Overtoom, 220: 103). Fakat II. Diodotus'un ölümüyle ittifak bozulmuş ve I. Mithridates bir daha ittifak anlaşması yapmayarak kendi çıkarlarını gözetmiştir (Brousius, 2006: 86). Bunun en büyük nedeni MÖ 168 yılında Baktria tahtında olan değişiklik ve beraberinde gelen iç savaştır. MÖ 168 yılında I. Eucratides isyan edince Baktria topraklarında iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. I. Mithridates de bu karışıklıktan yararlanarak Baktria'daki Turiva ve Aspionus satraplıklarına saldırmıştır (Str. XI.11.2; Olbrycht, 2010a: 233; Overtoom, 2020: 156). Bu satraplıklardan Turiva/Tourionva/Türiye Turan kelimesini tanımlıyor olabilir (Olbrycht, 2010a: 235). I. Mithridates ve I. Eucratides arasında yapılan anlaşmayla birlikte Baktria, Parth vassalı haline gelmiştir (Olbrycht, 2010a: 236-237). Fakat yine de I. Mithridates'in doğuda ne kadar ilerlediği belirsizdir (Frye, 1984: 210). Daha önce de bahsedildiği gibi Parthlar için kritik bölge Mesopotamia'dır. Bu yüzden I. Mithridates'in Baktria topraklarını kontrol altına alması oldukça önemlidir. I. Mithridates doğudaki egemenliğini güçlendirince Mesopotamia seferi için uygun şartlar oluşmuştur.

Selevkos İmparatorluğu, I. Mithridates dönemi öncesinde Roma ile savaş halindeydi. Selevkoslar, Roma'ya karşı MÖ 191'de Thermopylae'de, MÖ 190'da ise Magnesia'da (=Manisa) yenilse de IV. Antiokhos Dönemi'nde (MÖ 175-164) Selevkos İmparatorluğu ekonomik ve siyasi gücünden bir şey kaybetmemiştir (App. Syr. 33-35; Diod. XXXI. 17a;

Frye, 1984: 211; Garthwaite, 2005: 72; Olbrycht, 2010a: 231; Fisher, 2020: 23). Apameia Antlaşması'ndan sonra Selevkos İmparatorluğu dış politikada yönünü doğuya yöneltmiştir. Selevkos İmparatoru IV. Antiokhos, Armenia Kralı Artaxias'ı mağlup ettikten sonra Persepolis, Susa ve Elam'a saldırmış ancak I. Phraates tarafından hezimete uğramış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır (Diod. XXXI. 17a; Debevoise, 1938: 20-21). Dolayısıyla I. Mithridates'in tahta çıkış tarihi için MÖ 171 yılı oldukça erken gözükmektedir. I. Mithridates'in tahta çıkışını MÖ 165/164 olarak kabul edersek bahsi geçen savaşın I. Phraates dönemine tarihlendirilmesi gerekir.

Helenistik Orta Doğu'da güçlü bir pozisyonda olan Medler de bu dönemde öncelikle Selevkoslarla mücadele etmiştir. I. Timarchus, bölgedeki dengeleri iyi takip ettikten sonra ilk önce Parth saldırısını geri püskürtmeyi başarmış, daha sonra da Selevkos kontrolü altındaki Babylonia'yı kısa süreliğine ele geçirmiştir (Olbrycht, 2010a: 232; Overtoom, 2020: 165). Ancak I. Mithridates döneminde Parthların Med politikası değişmiştir. MÖ 161-148 yılları arasında yapılan Med Savaşları sonucunda I. Mithridates, Med topraklarına egemen olmuş ve Bocasis/Bacasis'i Med Satraplığı'na atamıştır (Iust. XLI.6.6-7; Brosius, 2006: 86). Parth İmparatorluğu ile Medler arasındaki savaşın bu denli uzun sürmesinin en önemli sebebi aynı dönemde Selevkos-Med mücadelesinin yaşanmasıdır. Selevkoslar bölgede Medlere karşı egemenliğini güçlendirince I. Mithridates, Selevkoslara karşı yapacağı seferi bir süreliğine ertelemiş olmalıdır.

I. Mithridates döneminin Mesopotamia'daki ilk önemli fethi Babylonia kentinin ele geçirilmesidir. Dönemin iç karışıklıklarından yararlanan Elamlar, Babylonia'yı kısa süreliğine ele geçirse de I. Mithridates MÖ 141 yılında Babylonia'yı ele geçirmiştir (Garthwaite, 2005: 72). MÖ 141 yılında *Babylonia Astronomical Diaries*'de³ Arsaces isminin görülmesi bu bilgiyi doğrulamaktadır (BDIA, 3103, nr.104). Hatta bu dönemde Parth İmparatoru I. Mithridates hem Media bölgesini hem de Babylonia'yı ele geçirerek Selevkosları tedirgin etmeyi başarmıştır. Selevkoslar ise MÖ 280 yılından beri küçümsediği Parthlar ile daha yakından ilgilenmeyi tercih etmiştir. Bu dönemde Med Krallığı'nın Parth egemenliği altına girmesi Ptolemaios Krallığı'nın da çıkarlarını zedelemiş olmalı ki VI. Ptolemaios, Selevkos İmparatoru I. Demetrius'a karşı oğlu II. Demetrius'u Syria'ya gönderip tahtı ele geçirmesi için onu desteklemiştir (Overtoom, 2020: 170). Bu bağlamda tahta çıkan II. Demetrius Nikator, büyük bir ordu hazırlayarak Media'da bulunan Parth İmparatoru I. Mithridates üzerine sefere çıkmıştır.

³ "...A]r-šakam LUGAL..."

Bu dönemde yapılan Selevkos-Parth Savaşı iki kısımda incelenmelidir. Öncelikle Selevkos İmparatoru II. Demetrius, Media'ya sefer düzenlemiş ve yapılan savaş sonucunda büyük bir hezimete uğramıştır. Savaşı kazanan I. Mithridates ise herhangi bir zorluk yaşamadan MÖ 141 yılında Selevkos başkenti Seleucia'yı ele geçirmiştir (BDIA, 3103, nr.140; Sherwin-White ve Khurt, 1993: 224; Pourshariati, 2008: 20; Gregoratti, 2017: 128). Selevkos İmparatoru II. Demetrius ise I. Mithridates ile tekrar savaşmak için Mezopotamya Seferine çıkmıştır. MÖ 138 yılında yapılan savaşta II. Demetrius bir kez daha hezimete uğramış ve Parthlara esir düşmüştür (Iust. XXXVI.1.5; Frye, 1984: 210; Schippman, 1987: 525-539; Shayegan, 2003: 83; Mehl, 2004: 247; Brosius, 2006: 89; Fisher, 2020: 38). II. Demetrius'un Parthlara esir düşmesi, siyasi ve psikolojik üstünlüğün Parthlara geçtiğinin en büyük kanıtıdır.

Parth İmparatoru I. Mithridates öldükten sonra yerine II. Phraates geçmiştir. II. Phraates döneminde Selevkosların toparlanmaya çalıştığı görülmektedir. Selevkoslar, Mesopotamia'yı ele geçirmek için son girişimini VII. Antiochus döneminde yapmıştır. Selevkos İmparatoru VII. Antiochus Sidetes, 80.000 kişilik ordusuyla Babylonia'ı ele geçirse de II. Phraates'in ani saldırısı sonucunda savaşı kaybetmiştir (Iust. XXXVIII.10.2; App. Syr. 68; Katouzian, 2010: 42; Strootman, 2012: 24; Gregoratti, 2017: 128).

Mesopotamia'daki gelişmeleri bir kenara bırakacak olursak Parthlar, doğuda Saka tehlikesi için uzun zamandan beri birtakım tedbirler almaya çalışmıştır. Ancak II. Phraates dönemi incelendiğinde Parthlar için Saka tehlikesinin ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Bu dönemde Sakalar, Mesopotamia'ya kadar yağma akınları düzenlemiştir. Dolayısıyla II. Phraates bu problemi ortadan kaldırmak için Sakalara karşı bir sefer düzenlemiş ancak sefer sırasında hayatını kaybetmiştir (Debevoise, 1938: 37; Frye, 1984: 212; Garthwaite, 2005: 77; Katouzian, 2010: 42; Gregoratti, 2017: 128). II. Phraates'ten sonra tahta çıkan I. Artabanus ise Toharlarla yaptığı savaşlar sırasında öldürülmüştür (Iust. XLII.2). Doğudaki gelişmeler dikkate alındığında Parthların, Sakalara ve Toharlara karşı bir çözüm bulması gerekiyordu. Ancak II. Mithridates dönemine kadar doğu toprakları savunmasız kalmıştır.

“Krallar Kralı” II. Mithridates

Parthların, I. Mithridates zamanında başlayan yükselişi II. Mithridates ile zirveye ulaşmıştır. Parth İmparatorluğu için en tehlikeli dönemde tahta çıkan II. Mithridates (MÖ 121-88) dönemiyle ilgili de bazı problemler söz konusudur. Bu problemlerden ilki II.

Mithridates'in tahta çıkış tarihidir. II. Mithridates'in MÖ 125-121 aralığında tahta çıktığı düşünülmektedir (Narain, 1990: 158; Bivar, 2006: 39; Payaslian, 2007: 18; Olbrycht, 2009: 163-164; Overtoom, 2020: 243). Ancak güncel bilgiler göz önüne alınırsa II. Mithridates, MÖ 122/121 yılında tahta çıkmıştır (Dabrowa, 2012: 170; Overtoom, 2020: 247). II. Mithridates, Parthların Helenistik Orta Doğu'da rakipsiz kalmasını sağlamış, Ahemeniş topraklarının büyük bir kısmını ele geçirmişti. Dolayısıyla Parth İmparatorluğu'nun en parlak dönemi II. Mithridates dönemidir. Fakat bu dönemde Mesopotamia'daki Parth egemenliği tehlike altındaydı. Bu tehlikenin merkezi de Babylonia kentiydi. II. Phraates döneminde Babylonia'ya yönetici olarak atanan Himerus yetkisini kötüye kullanmaya başlamıştır. Himerus, Babylonia yöneticisi olsa da şehir halkını Media'ya köle olarak satmaya başlamış ve kentte büyük bir kargaşa ortaya çıkmıştır. Ayrıca aynı dönemde Arap Khracene Kralı Hyspaosines de Babylonia'yı ele geçirmiştir. Dolayısıyla II. Mithridates, Mesopotamia politikasına çok daha fazla önem vermek zorunda kalmıştır (Gilmore, 1892: 6; Debevoise, 1938: 38-39; Curtis, 2007: 12; Fisher, 2020: 38). MÖ 121 yılında II. Mithridates, Babylonia seferi sonucunda Characene Krallığı'nı Parth vassalı yapsa da bölgedeki karışıklıklar sona ermemiştir (Overtoom, 2020: 249).

II. Mithridates doğuda ise göçebelerle ilgilenmek zorunda kalmıştır. Parthlar uzun zamandan beri Saka problemiyle uğraşıyordu. II. Phraates ve I. Artabanus, Sakalar ve Toharlarla yapılan savaşlar sonunda öldürülmüştü. Babylonia metinlerinden edinilen bilgilere göre II. Mithridates, intikam almak için doğuya sefer düzenlemiştir (BDIA, 3061, no.118⁴). Ancak, metinde geçen Guti kelimesi üzerine birkaç yorum yapmak gerekmektedir. Guti terimi genellikle Mesopotamia dışındaki toplumlari nitelendirmek için kullanılan bir terim olduğu için burada bahsi geçen Gutiler, Saka konfederasyonunun bir üyesini tanımlıyor olabilir. Ayrıca, Gutiler'in Toharları nitelendirdiği de düşünülmektedir (Olbrycht, 2010b: 150; Overtoom, 2020: 253;). II. Mithridates doğu seferi sonucunda Arachosia ve Sogdiana dahil olmak üzere Baktria Krallığı'na ait toprakları ele geçirmiş, Sakalara ve Yüceçilere Parth egemenliğini kabul ettirmiştir (Iust. XLII.2.4-5; Str. XI.9.2; Bivar, 2006: 41; Katouzian, 2010: 42; Overtoom, 2020: 254).

II. Mithridates, Saka sorununa kalıcı çözümler üretebilmek adına birkaç girişimde bulunmuştur. II. Mithridates, Margiana'da darp ettirdiği sikkelerde *Philhelene* unvanını kullanarak bölgede yaşayan Helen nüfusunu yanına çekmeye çalışmıştır (Overtoom, 2020:

⁴ [x x G]u²-ti-i ša a-na 'Ar-ta-ba-na-a ŠEŠ-ia GAZ-ku u as-di-ir ana tar-ši-šu-nu u LU.NE e-pu-šu it-ti-šu-nu GAZ-tu₄ GAL-tu₄ ina lib-bi-šu-nu as-kun e-lat 2 LU x [...]

249-50). Ayrıca Parthların bu sorunu çözebilmek adına Hyrcania'da sur inşa ettirdiği düşünülmektedir. *Kızıl Yılan, Sedd-i İskender, Sedd-i Anuşirvan, Sedd-i Piruz* isimleriyle anılan surun Parth ya da Sâsânî döneminde yapıldığı düşünülmektedir. Cürcan kazılarında Parth dönemine tarihlendirilen kap kakak, yerleşim yeri ve tuğlaların bulunması bu surun Parthlar tarafından yapılmış olabileceğine dair işaretler verir (Kiani, 1982a: 76; 1982b: 19-21). Surun hangi imparator tarafından yapılmış olması da incelenmesi gereken problemler arasındadır. M. Y. Kiani, 1982 yılında yayınladığı makalesinde surun I. Mithridates döneminde inşa edilmeye başlandığını belirtse de (Kiani, 1982a: 78) diğer yayınlarında doğudaki gelişmeleri ileri sürerek II. Mithridates döneminde sur yapımına başlandığına dair görüşlerin var olduğunu açıklamıştır (Kiani, 1982b: 38). Fakat Kiani, surun II. Mithridates döneminde yapılmaya başlanmasının Nisa kentinin Parthlar için önemini kaybetmesine sebep olacağını da belirtmektedir (Kiani 2003: 148-151). Surun Parth döneminde inşa edilmeye başlandığını kabul edersek Sâsânî döneminde sura eklemeler yapılmış ve surun uzunluğu 170 km'ye kadar ulaşmıştır. (Bivar, 2003: 151-153; Brosius, 2006: 89; Kurtuluş, 1993: 131). Ancak Edinburg ve Durham Üniversitelerinin yürüttüğü son kazılarda surun yaygın görüşün aksine, MS 5. ve 6. yüzyılda yani Sâsânî döneminde inşa edildiği belirtilmektedir (Gregoratti, 2013: 44-45). Dolayısıyla Parth tarihi açısından aydınlatılması gereken konulardan biri de Hyrcania'daki surun tarihlendirilmesidir.

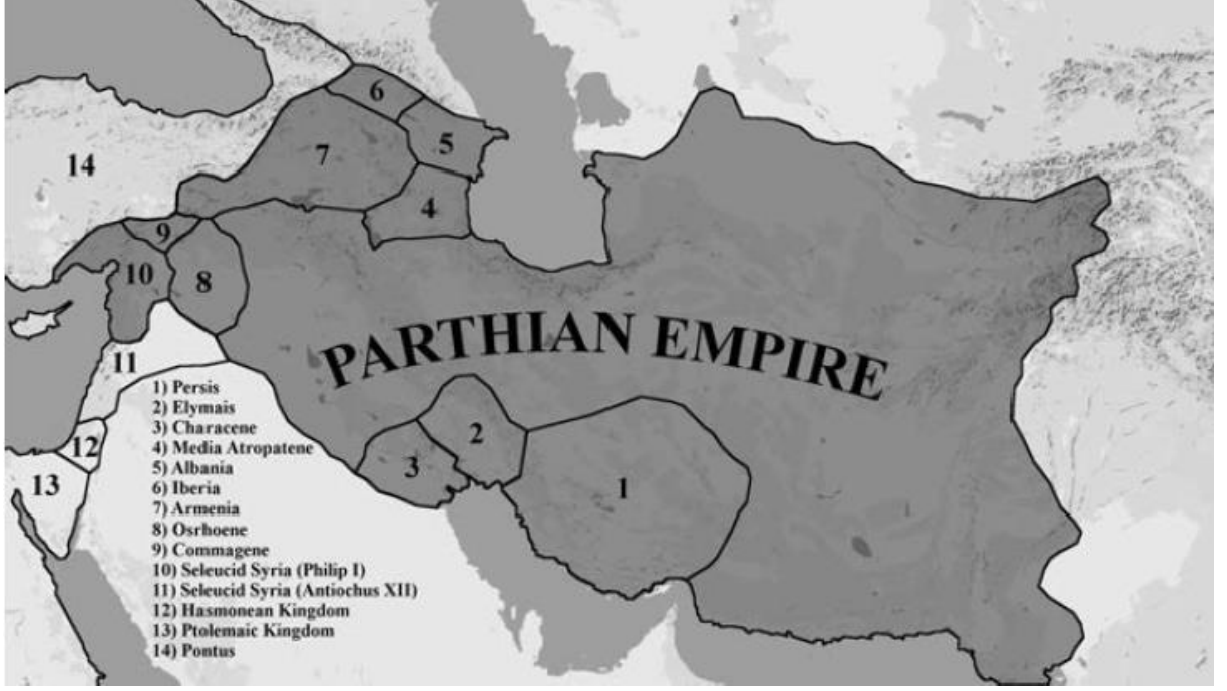
II. Mithridates dönemine ilişkin bir diğer problem ise Armenia politikasının kronolojisidir. Parthların, Armenia politikası ve Armenia'nın ele geçirilmesi üzerine yapılan tarihlendirmeler, MÖ 120 yılına kadar uzanmaktadır (Olbrycht, 2009: 165, 168). Fakat aynı dönemde II. Mithridates'in Babylonia'da Arap ve Elam problemleri üzerine yoğunlaştığını düşünecek olursak, MÖ 120 yılı Armenia seferi için mümkün gözükmemektedir. Iustinus, II. Mithridates'in Armenia'da Artoadistes'i mağlup ettiğini belirtse de bahsi geçen kral I. Artavasdes olmalıdır (Iust. XLII.2.6). Ancak burada Armenia kronolojisi de tartışılmalıdır. Armenia Kralı I. Artavasdes'in hükümdarlığı MÖ 160-123 yılına tarihlendirilirken oğlu ya da kardeşi I. Tigranes ise MÖ 123-96 yılları arasında, kral olmuştu. Dolayısıyla Mithridates'in Armenia üzerine seferi sırasında Armenia Kralı I. Tigranes olmalıdır. II. Mithridates'in Armenia seferi için tarihlendirme de doğal olarak MÖ 120-96 arasına denk gelmektedir. Üstelik MÖ 111 yılındaki Babylonia metinlerine göre II. Mithridates, Armenia Krallığı'nın bir bölümü olan Habigalbat topraklarına başarılı bir sefer gerçekleştirmiştir (BDIA, 3054, no.110⁵; Overtoom, 2020: 261). II. Mithridates, bu sefer sonucunda Armenia Kralı I.

⁵ [...!Ar-ša-ka-a LUGA]L LUGAL^{mes} [...] [...] i]t-ti-su ana tar-ša K U R Ha-bi-gal-bat-û âs-su^{lu}x KÂM^{mes} al-te-[me ...]

Tigranes'i yenilgiye uğrattınca kralın oğlu II. Tigranes'i esir olarak almıştır. I. Tigranes'in ölümünün ardından da Parth-Armenia ilişkileri farklı bir boyuta taşınmıştır. II. Tigranes, Atropatene bölgesindeki 70 vadiyi Parthlara verme şartıyla Parth vassalı olarak Armenia tahtına oturmuştur (Genç, 2016: 248; Brosius, 2006: 91). Hatta Mithridates ve Tigranes arasında yapılan anlaşmayla birlikte Parth İmparatoru II. Mithridates, Armenia Kralı II. Tigranes'in kızı Avtoma ile evlenmiştir (Payaslian, 2007: 19). Antik yazarlardan Strabon, eserinde Parth İmparatorluğu'nun II. Mithridates dönemden itibaren Roma'ya denk güçte bir devlet olduğunu belirtmiştir (Str. XI.9.2).

Parth İmparatorluğu Mesopotamia ve çevresinde bu gibi durumlarla meşgulken doğuda ise yeni bir ittifak oluşmaya başlamıştır. Syria'dan Baktria'ya kadar uzanan Parth İmparatorluğu'nun siyasi üstünlüğü, Çin İmparatoru Wu (MÖ 141–87) tarafından da fark edilmiştir. İmparator Wu, Parth İmparatoru'na bir elçi göndermiştir. Ayrıca İmparator Wu'nun, doğudaki 匈奴 (=Xiong-nu/Hsiung-nu) tehlikesine karşılık Parth İmparatoru II. Mithridates ile ittifak yapmak istediği belirtilmektedir (Gregoratti, 2017: 128; Brosius, 2006: 90-91; Garthwaite, 2005: 77). MÖ 116/115 yılında Mithridates, doğuda seferde olduğu sırada, Çin elçisi Zhang Qian'ı karşılamak için 20.000 kişilik süvari göndermiştir (Overtoom, 2020: 256). İki devlet arasında yapılan anlaşmaya birlikte ipek, baharat, inci gibi pek çok ürün Parth toprakları vasıtasıyla Roma pazarına ulaşmaya başlamıştır. Parthlardan, Çin hanedanı hayvan ve meyve, Roma ise cam satın almaya başlamıştır (Gregoratti, 2017: 128).

Sınırları belirleyecek olursak, en parlak döneminde Parth İmparatorluğu'nun sınırları; batıda Euphrates'ten doğuda Baktria'ya, kuzeyde Hazar Denizi'nden güneye Pers Körfezi'ne kadar uzanmaktaydı (Bryce ve Birkett-Rees, 2006: 269). Bu hadiseler göz önünde bulundurulduğunda II. Mithridates döneminde Parthlar, Helenistik Orta Doğu'da rakipsiz kalmıştır.

Parth İmparatorluğu'nun en geniş sınırları (Overtoom, 2020: introduction xiii)

Sonuç

MÖ 239/38 yılında Arsaces tarafından kurulan Parth Devleti, kuruluşundan kısa bir süre sonra I. Mithridates döneminde İmparatorluk olarak anılmaya başlanmıştır. Yakın Doğu'nun bu dönemdeki iki önemli siyasi figürü Syria merkezli Selevkoslar ve Alexandria merkezli Ptolemaioslar, Syria Savaşları sırasında oldukça güç kaybetmişti. Daha önce Selevkos ordusunda paralı asker olarak görev yapan Parth ordusu da bu durum çok iyi değerlendirmiştir. Kısacası Parthların mevcut siyasi durumdan yararlanıp devleti kurduğunu söylemek mümkündür. Ancak I. Mithridates dönemine kadar inceleme yapıldığında Parth Devleti tam istikrara kavuşamadığı ve dönemsel olarak Selevkos hakimiyetine girdiği görülmektedir. I. Mithridates döneminde ise bu durum tam tersi bir hal almaya başlamıştır. I. Mithridates'in Mesopotamia politikası Yakın Doğu'daki birçok dinamiği değiştirmiştir. Öncelikle Mesopotamia'daki Selevkos etkisi neredeyse yok olma noktasına gelmiştir. Seleucia ve Babylonia gibi önemli ticari merkezler Parth egemenliğine girmiş böylece Parthların ekonomik gelişimi hızlanmıştır. Ayrıca Parthların Mesopotamia'ya egemen olmasıyla birlikte Kuzey'deki Armenia Krallığı ile Parthlar ittifak yapmıştır. MÖ I. yüzyılda başlayan Armenia-Parth ilişkileri, Roma ile Parth İmparatorlukları arasında MS 224 yılına kadar sürecek olan bir savaşın da temelini oluşturmaktadır. Mesopotamia'daki Parth

egemenliği bir süre sonra Roma'nın dikkatini çekmiştir. Böylece Roma, Syria'daki Parth kentlerine ilgi göstermeye başlamıştır. Ayrıca Syria'nın Parth egemenliğine girmesiyle Parth devlet yapısı da değişmeye başlamıştır. Öyle ki MÖ 239/38 yılında Arsaces'in kurmuş olduğu devlet, henüz bir kabile yapısı taşıırken, MÖ II. Yüzyılda I. Mithridates'in Babylonia ve Seleucia'yı ele geçirmesiyle Parthlar imparatorluk modeli ile tanışmıştır. Hatta I. Mithridates, Seleucia kentini ele geçirdikten sonra bastırıldığı sikkelerde imparatorluk tacını giymiştir. Üstelik doğuda yapılan ticari ve siyasi ittifak sayesinde ipek yolu ticarete açılmıştır. Dolayısıyla Mesopotamia ve Syria'nın MÖ II. yüzyılda Parth egemenliğine girmesi hem uzun yıllar sürecek bir savaşın habercisi olmuş hem de Yakın Doğu'daki birçok devletin kaderini değiştirmiştir.

Kaynakça

- Altıngök, A. (2015). *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi – Sâsânî Dönemi – (M.S. 226-652)*, İstanbul.
- Appianus, (1912-1913). *Appian's Roman History*, translated by H. White, Cambridge.
- Arrianus, (1967-1968). *Flavii Arriani quae exstant omnia*, ed. By. A. G. Ross.
- Bivar, A. D. H. (2006). "The Political History of Iran Under The Arsacids", *CHI*, ed. Ehsan Yarshater, C. 3, p. 1, 4.b, Cambridge.
- Brosius, M. (2006). *The Persians: An Introduction*, Abingdon.
- Bryce, T. ve Birkett-Rees, J. (2006). *Atlas of the Ancient Near East (From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period)*, London & New York.
- Cotton, H. (1832). trans. *The Five Books of Maccabees*, London.
- Curtis, V. S. (2007). "The Iranian Revival in the Parthian Period", *The Idea of Iran*, C.2, ed. Vesta Sarkhosh Curtis & Sarah Stewart, London, ss. 7-25.
- Dabrowa, E. (2012). "The Arsacid Empire", *The Oxford Handbook of Iranian History*, ed. Touraj Daryaee, Oxford, ss. 164-186.
- Debevoise, N.C. (1938). *A Political History of Parthia*, Chicago.
- Diodorus Siculus (1957). *Library of History*, vol. XI. translated by C. H. Oldfather, Cambridge.
- Fisher, G. (2020). *Rome, Persia and Arabia Shaping the Middle East From Pompey to Muhammad*, London and New York.

- Frye, (1984). *The History of Ancient Iran*, München.
- Garthwaite, G.R. (2005). *The Persians (Peoples of Asia)*, Oxford.
- Genç, Ö. (2016), “II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkileri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S.45, ss.247-256.
- Gilmore, J. E. (1892). “Babylonia Under the Greek and the Parthians”, *The English Historical Review*, vol.7, no. 25, ss. 1-10.
- Gregoratti, L. (2013). “The Journey East of the Great King: East and West in the Parthian Kingdom”, *Parthica*, C.15, ss.43-52.
- Gregoratti, L. (2017). “The Arsacid Empire”, *King of Seven Climes: A History of The Ancient Iranian World (3000 BCE – 651 CE)*, ed. Touraj Daryaee, California, ss. 125-153.
- Herodotos, (1991). *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen-A. Erhat, İstanbul.
- Iustinus, (1853). *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, translated by the Rev. John Selby Watson, London.
- Karatay, O. (2019). *İran ile Turan*, 3.b., İstanbul.
- Katouzian, H. (2010). *The Persians: Ancient, Medieval and Modern Iran*, New Haven and New York.
- Kent, R. G. (1950). *Old Persian. Grammar Texts Lexicon*, American Oriental Society, New Haven-Connecticut.
- Kiani, M. Y. (1982a). “Excavations on the Defensive Wall of the Gurgān Plain: A Preliminary Report”, *Iran*, Vol.20, ss. 73-79.
- Kiani, M. Y. (1982b). *Parthian Sites in Hyrcania: The Gurgan Plain*, Berlin.
- Khurt, A. (2017). *Eskiçağ'da Yakındoğu*, C.2, 4.b, çev. Dilek Şendil, İstanbul.
- Kurtuluş, R. (1993). “Cürcan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.8, İstanbul, ss. 131-132.
- Luckenbill, D.D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. II, Chigaco.
- Mehl, A. (2004). “Demetrius”, *Brill's New Pauly*, ed. Christine F. Salazar vd., C.4, Leiden-Boston, ss. 247-248.
- Narain, A. K. (1990), “Indo-Europeans in Inner Asia”, *The Cambridge History of The Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge, ss. 151-176.
- Olbrycht, M. J. (1999). “The Significance of the Arsacid Kingdom” *The Study of The Cultural Heritage of The East: Cultural Traditions and Continuity in the Development of Ancient Cultures and Civilizations*, ed. Vadim M. Masson vd., Sankt-Petersburg, ss. 101-104.

Olbrycht, M. J. (2003). "Parthia and Nomads of Central Asia. Elements of Steppe Origin in the Social and Military Developments of Arsacid Iran", *Orientalwissenschaftliche Hefte*, ss. 69-109.

Olbrycht, M. J. (2009). "Mithridates VI Eupator and Iran", *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, ed. J. M. Hoejete, Aarhus, ss.163-190.

Olbrycht, M. J. (2010a). "Mithridates I of Parthia and His Conquest", *Hortus Historiae Studies in Honour of Prefessır Jozef Wolski on the 100th Anniversary of His Birthday*, ed. Edward Dabrowa vd., Krakow, ss. 229-245.

Olbrycht, M. J. (2010b). "The Early Reign of Mithridates II The Great In Parthia", *Anabasis*, Vol.I, ss.144-58.

Olbrycht, M. J. (2019). "The Aparnoi in the Arsacid History", *Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the context of connections and interactions Within the Eurasian cultural space (new data and concepts)*, ss.161-165.

Olshausen, E. (2004). "Dahae", *Brill's New Pauly*, ed. Christine F. Salazar vd., C.4, Leiden-Boston, s.39.

Overtoom, N. L. (2020). *Reign of Arrows: The Rise of Parthian Empire in the Hellenistic Middle East*, Oxford.

Payaslian, S. (2007). *The History of Armenia: From the Origins to the Present*, New York.

Pourshariati, P. (2008). *Decline and Fall of The Sasanian Empire*, London.

Sarikaya, S. (2013). "Arrianus'un "İskender'den Sonraki Olaylar" Adlı Eseri, *Cedrus*, Vol.I, ss. 329-345.

Schottky, M. (2003). "Arsaces", *Brill's New Pauly*, ed. Christine F. Salazar vd., C.2, Leiden-Boston, s. 31.

Schottky, M. (2006). "Mithridates", *Brill's New Pauly*, ed. Christine F. Salazar vd., C.9, Leiden-Boston, ss. 77-85.

Shayegan, M. R. (2003). "On Demetrius II Nicator's Arsacid Captivity and Second Rule", *Bulletin of the Asia Institute*, vol. 17, ss. 83-103.

Sherwin-White A.N ve Khurt A. (1993). *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*, Berkeley-Los Angeles.

Sprengling, M. (1940). "Shahpuhr I, the Great on the Kaabah of Zoroaster (KZ)", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol.57, ss.341-429.

Strabon, (1917-1932). *Geography*, translated by H.L. Jones, Cambridge.

Strootman, R. (2012). “The Seleukid Empire between Orientalism and Hellenocentrism: Writing the history of Iran in the Third and Second Centuries BCE”, *The International Journal of Ancient Iranian Studies*, ss. 17-35.

Strootman, R. (2018). “The Coming of the Parthians: Crisis and Resilience in Seleukid Iran in the reign of Seleukos II”, *The Seleukid Empire 281–222 BC: War Within the Family*, ed. K. Erickson, Swansea, ss. 128-150.

Tosun, S. P. (2020). *Antik Çağ'da Doğu-Batı Mücadelesi Kapsamında Roma-Part İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

Wiesehöfer, J. (2002). *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul.

Wiesehöfer, J. (2007). “Parthia”, *Brill's New Pauly*, ed. Christine F. Salazar vd., C.10, Leiden-Boston, ss. 572.

Wolski, J. (1966). “Les Achéménides et les Arsacides. Contribution à l'histoire de la formation des traditions iraniennes”, *Syria*, S.43, ss.65-89.

İnternet Kaynakları

<http://repository.edition-topoi.org/collection/BDIA/object/pl140A> (16.03.2020).

<http://www.iranicaonline.org/articles/arshacids-ii> (21.01.2020).

<https://iranicaonline.org/articles/gorgan-iv> (21.02.2020).

<http://repository.edition-topoi.org/collection/BDIA/object/pl118A> (10.02.2021).

<http://repository.edition-topoi.org/collection/BDIA/object/pl110A> (10.2.2021).

<https://iranicaonline.org/articles/gorgan-v> (10.02.2021).